

MİZAH

ve buna adını veren Tufeyl b. Zellâl, esprileri ve kurnazlıklarıyla düğün ve ziyafetlere davetsiz katıldığından “Tufeylü'l-a'râs (arâis)” lakabını almıştır (İbn Kuteybe, III, 232). Müzebbid el-Medîni, Gâdirî, Ebû'l-Hâris Muhammed b. Amr Cümmeiz ve Cemmâz gibi kişiler de Abbâsi saraylarında güldürüleriyle menfaat elde eden mizah üreticileridir. Bunun neticesinde Sâsânî hilelerini dile getiren mizah edebiyatı ve bu konuyu işleyen makâmâ türü doğmuş, Bedüzzaman el-Hemedânî ve Harîrî bu konuları işleyen makâmeler kaleme almıştır. 3. Tehekküm yoluyla mizah. Alayın espriye ve karikatürize etmeye dayanan türü olup genellikle amacı eleştiri ve düzeltmedir; çok defa hicivle karıştırılır. Tehekküm müjdeleme yerine korkutma, medih yerine hiciv, vaad yerine vaîd gibi zıtları kullanmak suretiyle gerçekleştirilen istiâre-i tehekkümiye üslubunu taşır. Kur'ân-ı Kerîm'de kâfir ve münafıklara yönelik müjdelemenin uyarı yerine (tebşîr-inzâr), azap ve ateş için de tatma (zevk) fiilinin kullanılması gibi. Tehekküm bazı kusur ve garipliklerin karikatürize edilmesi şeklinde de olabilir. İbnü'l-Mukaffa'nın, Basra Valisi Süfyân b. Muâviye'ye uzun burnunu ayrı bir kişi kabul ederek tesniye sığasıyla “es-selâmü aleykümâ” şeklinde selâm vermesi bu tür içinde mütalaa edilir. Câhiz'in mizah üslubuna da tehekküm hâkimdir. Onun cimrilikle alay ettiği ve onların mizahî fıkralarını topladığı *Kitâbü'l-Buhalâ'* ile *et-Terbî'* ve *t-tedvîr* adlı eserlerindeki tasvirleri mizahın zirvesi olarak değerlendirilir. Bu sebeple mizahı edebî bir tür şeklinde ilk ortaya koyan kişinin Câhiz olduğu kabul edilir. 4. Kelime ve mâna oyunlarından faydalanma. Cinas, tîbâk, seci gibi lafız ve kinaye; ta'riz, tevriye gibi mâna sanatlarını kullanarak özel isimlerin lafız veya anlamlarını mizahî bir alana çekip bunlara yeni bir anlam yüklemek suretiyle olur. Bedüzzaman el-Hemedânî ile Ebû Bekir el-Hârizmî'nin münazaralarında, Sâhib b. Abbâd, Maarî, Kâdî el-Fâzil, Kâdî Ahmed el-Errecânî ve İmâdüddin el-İsfahânî'de kelime oyunlarına dayanan mizah üslubu görülür. 5. Muhatabın sözüne veya sorusuna benzeri bir soru ile karşılık verme. Halife Mûsâ el-Hâdî'nin mecnun Uleyyân'a sorduğu, “Uleyyân'ın anlamı nedir?” sorusuna karşılık onun dudakları kapanmayan halifeye, “Mûsâ, 'dudakların kapa'nın anlamı nedir?” diye yine bir soru ile cevap vermesi bu türe örnek teşkil eder (İbn Habîb, s. 169). 6. Harzırcıca. Bu tür mizahların çoğu espri

içerir ve özellikle bedeviler bu konuda meşhurdur. Bir bedevinin yaklaştığını görünce önündeki incir tabağını elbisesinin altına saklayan ev sahibi gelen misafire, “Kur'an okuyuşunuz güzel midir?” diye sormuş, o da “evet” diyerek Tin sûresinin ikinci kelimesi olan “والزيتون” den okumaya başlamış, ev sahibi “والنبي” (incir) nerede kaldı?” diye sorunca bedevî, “O elbisenizin altında değil mi?” cevabını vermiştir (İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Ezkiyâ'*, s. 104). Yalancı peygamberlerin verdiği bu tür mizahî cevaplar kendilerini çok defa ölümden kurtarmıştır. Halife Me'mûn elleri bağlı (mukayyed) vaziyette huzuruna getirilen bir yalancı peygambere, “Sen mürsel nebî misin?” diye sorunca o, “Hayır ben mukayyed (bağlı) bir nebîyim” diyerek mürsel (gönderilmiş peygamber) kelimesinin uzak anlamını (serbest, bağısız) kastedip tevriye üslubu ile sözü mizah alanına kaydırmıştır.

İslâm'ın ilk asrından itibaren mizah üreticilerinin anekdotlarına dair eserler yazıldığı gibi zekiler, ahmaklar, deliler, yalancı peygamberler, cimrililer, asalaklar gibi toplumun değişik katmanları ile meslek gruplarına mensup mizah üreticilerinin hikâyelerini toplayan birçok eser de kaleme alınmıştır. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde yer alan bu tür teliflerin çoğu zamanımıza ulaşmamıştır. Ancak bunların bir kısmı Câhiz'den itibaren çeşitli müelliflerin eserlerinde görülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin bu alanda muhtelif çalışmaları vardır (*Ahbârü'z-zurâf*, neşredeninin girişi, s. 28-40). Günümüzde de mizah edebiyatına dair birçok eser kaleme alınmıştır. Abbas Mahmûd el-Akkâd'ın *Cuḥâ ed-ḡâhikü'l-mudḡhik*'i (Kahire 1956) mizahın felsefesine, Zekeriyâ İbrâhîm'in *Sikûluciyyetü'l-fükâke ve'd-ḡihk*'i (Kahire 1986) mizahın psikolojik boyutuna dairdir. Bunlardan başka Enis Füreyyha'nın *el-Fükâhe 'inde'l-'Arabî* (Beyrut 1962), Abdülganî el-İtrî'nin *Edebüne'd-ḡâhik* (Beyrut 1970), Abdülkerîm el-Yâfî'nin *Dirâsât fenniyye fi'l-edebî'l-'Arabî* (Dimaşk 1972), M. Receb en-Neccâr'ın *Cuḥâ el-'Arabî* (Küveyt 1978), Franz Rosenthal'in *Erken İslâm'da Mizah* (trc. Ahmet Arslan, İstanbul 1979), I. Fenoglio – F. Georgeon'un *Doğuda Mizah* (trc. Ali Berktaş, İstanbul 2000) adlı kitapları zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, “mzh” md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1533; Wensinck, *el-Mu'cem*, “mzh” md.; *Müsned*, III, 67, 127, 260; V, 220, 221, 222; İbn Habîb, *el-Muḡabber*, Beyrut, ts. (Dâ-

rü'l-âfâkî'l-cedîde), s. 169, 379-382; Câhiz, *el-Cid ve'l-hezl (er-Resâ'il* içinde, nşr. P. Kraus – M. Tâhâ el-Hâcîrî), Kahire 1943, s. 61 vd.; a.mlf., *et-Terbî' ve't-tedvîr (er-Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1399/1979, III, 55-109; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 182-183, 316-317, 320; II, 45, 162-163; III, 232; İbn Abdürabbih, *el-İḡdû'l-ferid*, I, 143-144, 243-244; II, 290; IV, 489-494; VI, 143-217, 379-475; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eḡânî*, IV, 62-63; IX, 122-138; X, 138-139; XI, 118; XVI, 83-84; XVII, 83-105; XX, 89-92; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 69, 88, 101-104, 111, 120-121, 148, 151, 153, 313-316; Muâfa en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfi ve'l-enîsü'n-nâşihu's-sâfi* (nşr. M. Mürsî el-Hü-lî), Beyrut 1413/1993, neşredeninin girişi, I, 62-70; II, 286-288, 310, 425, ayrıca bk. tür.yer.; Bedüzzaman el-Hemedânî, *Makâmât* (nşr. Muhammed Abdud), Beyrut 1982, s. 80-82, 90-91, 160-161, 167-170, 173-179, 241-244; Ebû İshak el-Husri, *Cem'u'l-cevâhir fi'l-mülah ve'n-nevâdir* (nşr. Rihâb Hıdır Akkâvî), Beyrut 1413/1993, s. 12-82, ayrıca bk. tür.yer.; Ebû Sa'd el-Âbî, *Neşrü'd-dür* (nşr. Osman Bû Gânîmî), Tunus 1983, s. 200-204, 218-222, 227-243, ayrıca bk. tür.yer.; İbn Abdülber, *Behcetü'l-mecâlis*, I, 94-106, 115-116, 556-571; Râgîb el-İsfahânî, *Muḡâdarâtü'l-üdebâ'*, Kahire 1287, I, 177-179; Zemaḡşerî, *Rebî'u'l-ebâr* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1412/1992, II, 39-91; V, 111-123; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'z-zurâf ve'l-mütemâcinin* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1990, neşredeninin girişi, s. 13-18, 28-40, 46-53; a.mlf., *Ahbârü'l-ḡamkâ ve'l-muḡaffelin*, Beyrut 1405/1985, s. 6-89; a.mlf., *Kitâbü'l-Ezkiyâ'*, Beyrut 1985, tür.yer.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 1-3; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medḡal*, Kahire 1401/1981, I, 205-206; III, 223-224; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 375; İbn Hicce, *Şemerâtü'l-evrâk* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1971, s. 56; İbşîhî, *el-Müstetraf*, II, 503-528; Abdülkerîm el-Yâfî, *Dirâsât fenniyye fi'l-edebî'l-'Arabî*, Dimaşk 1972, s. 650-652; Franz Rosenthal, *Erken İslâm'da Mizah* (trc. Ahmet Arslan), İstanbul 1979, s. XII-XIII, 3-10, ayrıca bk. tür.yer.; Kemâl Halâyî, *et-Tarâif ve'n-nevâdir ve'l-mülah*, Beyrut 1994, tür.yer.; Riyâz Kuzayha, *el-Fükâhe ve'd-ḡihk*, Beyrut 1418/1998, tür.yer.; I. Fenoglio – F. Georgeon, *Doğuda Mizah* (trc. Ali Berktaş), İstanbul 2000, s. 7-14; Hasan Çiftçi, “Klasik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 10, Erzurum 1998, s. 139-162; Muhammed b. Abdullah Veled Kerîm, “el-Mizâh fi's-sünne”, *Mecelletü'l-buḡâşî'l-İslâmiyye*, sy. 68, Riyad 2003, s. 343-383; Ch. Pellat, “al-Djidd va'l-hazl”, *EP* (Fr.), II, 549-550.

İSMAIL DURMUŞ

□ FARS EDEBİYATI. İran'da mizah için genellikle yine Arapça kökenli *tanz* kelimesi kullanılmış ve kavram olarak da buna kişisel çıkardan uzak, topluma hizmet amacına yönelik mizahtan ziyade “fert ve toplumun kusurlarını eleştirme, alay etme ve eğlenme” anlamı verilmiştir. Klasik Fars edebiyatında sosyal eleştiri düşüncesi gelişmediği ve edipler sa-

raylara bağlı olduğu için sosyal mizah toplumu ıslah edici müstakil eserler yerine hiciv ve hezl içinde yer almış, gerçek edebî mizah türü ancak XX. yüzyılın başlarında, Meşrutiyet (1906) yıllarında ortaya çıkabilmiştir.

Mizah ilk dönemlerde, özellikle kısırları ve devlet ricâlini eğlendirmekle görevli saray soytarılarının komik söz ve hareketlerinden ibaretti. Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr zamanında (420-438) halkın eğlendirilmesi için Hindistan'dan binlerce oyuncu ve dansçı çingenenin getirilerek ülkeye dağıtıldığı, Hüsrev I. Enûşirvân zamanında (531-579) Hint menseli *Kelîle ve Dimne* ile birlikte bazı mizah içerikli eserlerin Pehlevîce'ye çevrildiği bilinmektedir. İslâmî dönemde diğer hükümdarlar gibi İran'a hükmedenlerin de erkek ve kadın soytarların (delkek) söz ve taklitleriyle eğlendikleri, bunlar arasından en becerikli ve kurnazların yöneticilere nedim oldukları belirtilmektedir. Fars edebiyatında Gazneli Mahmud ve nedimi Ayaz'la ilgili birçok anekdot yer almıştır. Kaynaklara göre Mahmud'un oğlu Sultan Mesud'un da nedim ve soytarları vardı ve bir eğlencede onlara 30'ar bin dirhem dağıtmıştı.

Fars şiirinde IV. (X.) yüzyıldan itibaren Tayyân-ı Mergazî, Müncik-i Tirmizî, Bûndârî-i Râzî, Lebîbî-i Horasânî, Evhadüddîn-i Enverî, Sûzenî, Hâkânî-i Şirvânî, Ebû'l-Alâ-yi Gencevî, Edîb Sâbir, Reşîdüddîn-i Vatvât, Esîrüddîn-i Ahsikesî, Zahîr-i Fâryâbî, Cemâleddin ve Kemâleddîn-i İsfahânî ile Hâcû-yi Kirmânî gibi şairler tenkit muhtevalı şiirlerinde zaman zaman mizaha yer vermişlerse de onların yaptığı bu mizah genel anlamda kişisel çıkar ve düşmanlıklara dayalı hezl ve hicivlerden ibarettir. Sosyal ve siyasal eleştirileri bulunan Nâsır-ı Hüsrev de tamamen din ve mezhep taassubu ile hareket etmiştir. Ağır hicivler yazan sûfi ediplerden Senâî, onu takip eden Ferîdüddin Attâr ve mizahı bir eğitim aracı sayan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî mesnevilerinde topluma zararlı tipleri eleştiren latifeleri yanında divane ve meczupların dilinden felsefî ve içtimâî mizaha da yer vererek sonraki kuşaklara öncülük etmişlerdir. Sûfilerin mizahı müzminleşen sosyal adaletsizlikler karşısındaki bilinçli insanın isyanını yansıtırken şikâyet zamanın yöneticileri yerine Allah'a yönelmiştir. V. (XI.) yüzyıl filozof ve edibi Ömer Hayyâm'ın dünyaya ve yaratılışa bakış felsefesini yansıtan acı ve dokundurucu rubâîleri bu

na uygun mizah örnekleri sayılır. Moğol istilâsı sırasında ediplerin ilgisini şahsî hiciv yerine sosyal hiciv ve mizah çekmiş, özellikle sözde mizahı yemekte tuz gibi gören Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân* ile *Gülîstân*'ında, çağdaşları Mecc-i Hemger, Kutbüddîn-i Şîrâzî ve Adudüddin el-İcî'ye nisbet edilen latifelerde ve Sirâceddîn-i Kumrî ile Hâfız-ı Şîrâzî'nin gazellerinde çeşitli örnekler yer almıştır. Selçuklu Sultanı Sencer'in meclislerine katılan, kaba hezleriyle ünlü Mehsitî, Timur'un oğlu Şâhrûh'un sarayını latifelerle neşelendiren Mihrî-i Herevî ve Hindistan'da hüküm süren İranlı Kraliçe Nurcihan ile Mahfî mahlaslı Zibünnisâ gibi kadın ediplerin mizah ve latifeleri de günümüze ulaşmıştır. Klasik dönemin en büyük mizahçısı Sa'dî ile Hâfız arasında köprü sayılan, özellikle toplum kesimlerinin siyasî, dinî, ahlâkî kusur ve kötülüklerini eleştiren Ubeyd-i Zâkânî'dir. Zâkânî'den sonra gelip onun etkisinde kalan Bû İshâk-ı Etîme ve Nizâmeddin Kârî-i Yezdî, ünlü şairlerin şiirlerinden çıkardıkları kelimeler yerine yemek ve giyeceklerle ilgili kelimeler koyarak onları alaya alan nakize türü mizahla yeni bir tarzın öncülerini olmuşlardır. Ölçülü ve zarif mizahı tasvip eden klasiklerin son büyük temsilcisi sûfi edip Abdurrahman-ı Câmî de *Heft Evreng*'inde mizaha yer vermiş, ayrıca kendisine sosyal ve edebî eleştiri içerikli nükteler nisbet edilmiştir.

Kaçar döneminin sonlarında ve Meşrutiyet yıllarında hicivle hezl yerini siyasî ve içtimâî mizaha bırakmışsa da Sûzenî, Enverî gibi eski hicivcilerin kaba ve küfürlü geleneğinin terkedilmesi daha sonraki yıllarda gerçekleşmiştir. Bu dönemde yazarlar halkı aydınlatmak, yöneticilerin zulmünü anlatmak ve hurafelerle mücadele etmek amacıyla konuşma dilini kullanarak mizah içerikli manzum ve mensur eserler yazmış, mesajlarını yaymak için Meşrutiyet'in sağladığı sınırlı özgürlükle birlikte sayıları hızla artan dergi ve gazetelerden faydalanmışlardır. Bu yayın organlarının en önde gelenleri *Molla Naşrûddîn* ve *Şûr-i İsrâfil* gazeteleri, dönemin mizah öncülerini sayılan şair ve edipler de Ali Ekber-i Dihhudâ ve Eşrefüddîn-i Kazvîni ile (Nesîm-i Şimâl) daha sonra gelen İrec Mirza, Muhammed Ali-i Efrâste, Ârif-i Kazvîni, Meliküşşuarâ Bahâr, Mirzâde-i Işki, Ferîdûn-i Tevellelî ve Ebû Tûrâb-ı Cîlî'dir. İran'da çağdaş mizah eserleri arasında ilk anılması gerekenler ise Muhammed Ali-i Cemalzâde'nin *Şahrâ-yi Maşher* ve *Yekî Bûd u Yekî Ne-*

bûd'u, Sâdık Hidâyet'in *Tûp-i Mürvârî* ve *Vegveg-i Sehâb*'i, Behrâm-ı Sâdıkî'nin *Senger ü Kumkumehâ-i Hâlîsi* ve İrec-i Pizişkzâd'in *Dâyicân Napoleon*'udur. Ayrıca Sâdık-ı Çûbek, Celâl-i Âli Ahmed, Ebû'l-Kâsım-ı Pâyende, Resûl-i Pervizî, Ebû'l-Kâsım-ı Hâlet, Gulâm Hüseyin Sâidî, Ferîdûn-ı Tenkâbünî ve İslâm devriminden sonra İmrân-ı Salâhî, Zebîh Bih-rûz, Kivmers-i Sâbirî, Hüşeng Murâdî-i Kirmânî, Ebû'l-Fazl Zerûyî-i Nasrâbâdî gibi edipler mizah türü eserler vermiştir. İran'da mizahî süreli yayınlar da çok olup *Bâbâ Şemel*, *Behlül*, *Tevfik*, *Hâcî Bâbâ*, *Sepid ü Siyâh*, *Ŧûti*, *Nâhid*, *Gulâgâ* ve *Keyhân-i Kârîkâtor* en ünlüleri sayılır. Mizahî hikâye ve latifelere dair en önemli klasik eserler arasında Fahreddîn-i Safî'nin *Letâ'ifü't-Ŧavâ'if*'i ile Fâzıl-ı Kâşânî'nin *Riyâzû'l-hikâyât*'i ve çağdaş yazarlardan Bâkırzâde Bekâ'nın *Latîfehâ-yi Edebîsi* yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mevlânâ, *Meşnevî-i Ma'nevî* (nşr. R. A. Nicholson), Tahran 1376 hş., s. 454, 611, 711, 750; Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî* (nşr. M. Ali Fûrûgî), Tahran 1373 hş., s. 179, 989-1014; Browne, *LHP*, III, 232-258, 344-352; A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, London 1958, s. 288-300; M. Ca'fer-i Ma'cûb, *Sebk-i Horâsânî der Şî'r-i Fârsî*, Tahran 1345 hş., s. 84-86, 470-473, 606-607, 677 vd.; Ahmed Gulçin-i Meânî, *Şehrâşûb der Şî'r-i Fârsî*, Tahran 1346 hş.; Zeynelâbidîn-i Mü'temen, *Şî'r u Edeb-i Fârsî*, Tahran 1364 hş., s. 309-330; Azizullah Kâsib, *Çeşmendâz-ı Târîhî-yi Hecv*, Tahran 1369 hş.; a.mlf., *Zemînehâ-yi Ŧanz u Hecâ der Şî'r-i Fârsî*, Tahran 1369 hş.; Gulâm Hüseyin-i Yûsufî, *Didâri bâ Ehl-i Kâlem*, Meşhed 1370 hş., I, 281-334; Murtazâ Fereciyan - M. Bâkır Necfzâde Bârfurûş, *Ŧanzserâyân-i İrân ez Meşrûta tâ İnkişâb*, Tahran 1370 hş., I-III; Ebû'l-Kâsım-ı Sâdıkî, *Serdârân-ı Ŧanz-ı İrân*, Tahran 1370 hş.; Hüseyin-i Rezmûcû, *Şî'r-i Kohen-i Fârsî der Terâzû-yi Nakd-i Ahlâk-ı İslâmî*, Tahran 1369 hş., II, 157-168; a.mlf., *Envâ'-i Edebî ve Âşâr-ı Ân der Zebân-ı Fârsî*, Meşhed 1372 hş., s. 89-99; M. Restgâr-i Fesâî, *Envâ'-i Şî'r-i Fârsî*, Şiraz 1373 hş., s. 227-257; Hüsrev Ferîdverd, *Der Bâre-i Edebiyyât u Nakd-i Edebî*, Tahran 1373 hş., s. 672-683; Mehdî Pertev-i Âmûlî, *Rişehâ-yi Târîhî-yi Emsâl ve Hikem*, Tahran 1374 hş., s. 336 vd., 441-444, 657 vd., 931 vd.; Yahyâ Âryanpûr, *Ez Şabâ tâ Nimâ*, Tahran 1375 hş., II, 36-46; *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1376 hş., II, 235, 356, 404-406, 538-540, 565-566, 594-596, 934-937, 985-988, 1056-1058, 1211-1213, 1379-1381, 1434-1443; Ali Asgar-i Halebî, *Mukaddime'î ber Ŧanz u Şûhtab'î der İrân*, Tahran 1376 hş.; Meymenet-i Mirsâdıkî, *Vâjenâme-i Hüner-i Şâ'iri*, Tahran 1376 hş., s. 164-165, 174-176, 180-184, 279-281, 303-306; İmrân-ı Salâhî, *Ŧanzâverân-ı İmrân-ı İrân*, Tahran 1376 hş.; Hasan Cevâdî, *Târîh-ı Ŧanz der Edebiyyât-ı Fârsî*, Tahran 1382 hş.; Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Er-

MİZAH

zurum 2000; A. A. Haidari, "A Medieval Persian Satirist", *BSOAS*, XLIX (1986), s. 117-127; Ahmed Penâhî-i Simnânî, "Sergüzeşt-i Şiğiften-gîz-i Tanz", *Âşinâ*, sy. 15, Tahrân 1373 hş., s. 41-54; M. A. Hümâyûn-i Kârtûziyân, "Tanz-i Devre-i Hidâyet 2", *Îrânşinâsi*, X/2, Tahrân 1998, s. 271-285; a.mlf., "Der Bâre-i Makûle-i Edebî-yi Tenzine u Bahşî Taṭbîkî", a.e., XI/2 (1999), s. 265-284; Naci Tokmak, "Hiciv", *DİA*, XVII, 449-450.

HASAN ÇİFTÇİ

□ TÜRK EDEBİYATI. Daha çok İslâmiyet öncesi sözlü edebiyat ürünlerinin yer aldığı *Dîvânü lugâtî't-Türk* ile İslâmî değerler üzerine kurulu *Kutadgu Bilig*'de ve *Dede Korkut Kitabı*'nda ve birçok mizahî unsur vardır. Bilhassa *Dede Korkut Kitabı*'nın başında, "Kadınlar dört türdür" cümlesiyle başlayan kadın tasnif ve tasviriyile Deli Dumrul hikâyesinin bu açıdan ayrı bir önem taşıdığı söylenebilir. İslâmî dönem Türk edebiyatında kavram ve terim olarak günümüzdeki anlayışa yakın mizaha daha çok halk edebiyatı ile yeni edebiyatın çeşitli türlerinde rastlanmakta, divan nesrinde latife, şii- rinde ise hiciv ve hezlin öne çıktığı görülmektedir.

Divan Edebiyatı. Mizahî anekdotlar içeren en eski eserler olan *Risâletü'n-nushiyeye* ve *Garibnâme* gibi kitaplarda mizahın "nükte ve latife" karşılığında kullanıldığı görülür. Nâbî'nin, "Eyleme hezl ü mizahî pîşe / Düşürür dostlarını endişe // Dostu etme latifeyle fedâ / Hakk-ı nân u nemegi etme hebâ" ve Sünbülzâde Vehbî'nin, "Hübdur gerçi letâfetle mizâh / Olmaya lîk müeddî-i silâh" beyitlerinde mizahın aşırıya kaçmayan latife özelliğinde olması tavsiye edilirse de uygulamada bu çizgiden epeyce uzaklaşıldığını söylemek mümkündür. "Mizah-gû, mizah-nüvis, mizah-perver, mizah-âmîz" gibi terkipler de onun hezl ve hicivden ayrı düşünüldüğünü gösterir. Osmanlı döneminde zengin bir mizah anlayışı varsa da yazıya geçirilen örnekler fazla değildir. Bunda, başka sebepler yanında dinî anlayış gereği vakar ve ciddiyetin şakaya tercih edilmesinin de payı büyüktür.

Divan edebiyatının şiir ağırlıklı oluşu mizahı da şiir kalıbına dökmüştür. Ancak şairler arasındaki rekabet dolayısıyla mizahın şahsî konular etrafındaki hiciv ve hezliyyât ile karışması onun kabalaşmasına ve nezih örneklerin azalmasına yol açmıştır. Manzum mizahî eserlerin bir kısmında daha çok devrin psikolojik, ah-lâkî ve sosyal yapısına yönelik aksaklıklar konu edilmiştir. Divanlarda yer alan mi-

zahî parçalar ise zarif ifadeleri ve şaşırtıcı ironik kurgularıyla dikkat çeker. Çirkinliğinden dolayı dostları arasında "gurâb" (karga) lakabıyla anılan Bâkî'nin Tûtî adlı güzel câriyesinden şikâyet etmesi üzerine câriyenin söylediği, "Bağteten olmuş iken tûtî gurâba hem-nişin / Yine şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır" beyti buna örnek verilebilir. Emrî ile Bâkî, Taşlıcalı Yahyâ ile Hayâlî, Haşmet ile Koca Râgıb Paşa gibi şairlerin birbirlerine sataşırken daha çok mizahî öğeleri ön plana çıkardıkları, rind ile zâhid ve âşık ile rakibi arasındaki çekişmeler üzerine kurulu şiirlerde ise hiciv ve hezl yanında mizahî anlatımlara başvurulduğu görülür: "Zâhid bu bürüdetle eğer düzaha girsen / Bir lûle duhan yakmağa âteş bulamazsın" (Lâed-rî) gibi.

Doğrudan zekâya hitap eden mizah ürünlerinin müstakil kitap, risâle, arzuhal, münazara metni ve şerh şeklinde mensur olanları da vardır. Bazan mizah unsuru içeren fetvalara da rastlanır; meselâ Ebüssuûd Efendi'nin, "Zeyd 'Avratların olduğu cennet bana gerekmez' dese ne lâzım olur?" sorusuna, "Gerekmezse cehenneme gitsin" cevabını vermesi gibi (Gökyay, s. 263). Divan edebiyatında bilinen ilk müstakil mizahî eserler XV. yüzyıla ait olup bunların en önemileri sayılan Şeyhî'nin manzum *Harnâme*'si mesnevi, Molla Lutfî'nin mensur *Harnâme*'si münazara türündedir. XV. yüzyılın son yıllarından itibaren XVI. yüzyılda mizah eserlerinin mizahî takvim (Vahyî'nin meslek erbabını konu alan *Takvim*'i), letâif (Mahremî'nin *Mecmau'l-letâif*'i ile Şütürnâme'si), muhâdarât (Lâyihî Mustafa Efendi'nin *Muhâdarât*'ı), -müstehcen de olabilen hikâye (Gazâlî Deli Birader'in *Dâfî'u'l-gumûm ve râfî'u'l-hümûm*'u), mersiye (Meâlî'nin kedisi için yazdığı mersiye) ve mektup (Sânî ile Sâî Mustafa Çelebi'nin karşılıklı mektupları) gibi çeşitli biçimlerde ve daha geniş bir konu yelpazesinde kalem alındığı görülür. XVII. yüzyılda mizah hiciv ve hezlin gölgesinde kalmıştır. Türün en seçkin örnekleri Nefî'nin *Sihâm-ı Kâzâ* adlı hiciv mecmuasındadır. Nâilî Mehmed'in mizahî mektupları derlediği *Tuhfe-i Emsâl* mesnevisi, Münecimbaşı Derviş Ahmed Dede ile Feyzullah Efendi'nin *Letâifnâme*'leri ve müellifi bilinmeyen *Hikâye-i Mekk-i Zenân* bu dönemin diğer önemli eserleridir. XVIII. yüzyılda mizahın çerçevesinin birdenbire daraldığını, konuların âmiyaneleşerek halk tarzı güldürünün ön plana çıktığını ve divan şiirinin XVII. yüzyılda olduğundan

daha fazla kaba küfür ve hezliyyâta yenik düştüğünü söylemek mümkündür. Ancak yine de Kânî, Osmanzâde Ahmed Tâib, Osman Sürürî, Sünbülzâde Vehbî, Bursalı İsmâil Belfîğ, Nedîm, Şeyhülislam İshak, Esad Efendi, Haşmet ve Zarîfî gibi şairler mizaha katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı toplumu gibi edebî sanatların da dönüşüm geçirdiği XIX. yüzyılda geleneksel mizah anlayışını sürdürülen şairlerden Keçecizâde İzzet Molla'nın *Mihnet-keşân*'i ile Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk ve Şevkengîz*'i divan edebiyatının önde gelen son mizah örnekleridir.

BİBLİYOGRAFYA :

Keykâvus b. İskender, *Kabusname* (trc. Mercimek Ahmet, nşr. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1974, s. 100-103; Lâmiî-zâde Abdullah Çelebi, *Lâtifeler* (nşr. Yaşar Çalıışkan), İstanbul 1978, s. 11-23; Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi* (nşr. Hüseyin Algül), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 190-191, 195; Nâbî, *Hayriyye* (s.nşr. İskender Pala), İstanbul 2003, s. 82-86; Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye* (nşr. Süreyya Ali Beyzadeoğlu), İstanbul 1996, s. 44-47, 53-54, 82-85; Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk* (nşr. Hüseyin Algül), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 36, 153, 205, 222; Orhan Şaik Gökyay, *Destursuz Başa Girenler*, İstanbul 1982, s. 263; Hasan Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, İstanbul 1998, s. 156-157, 161; Metin Akkuş, *Nefî ve Sihâm-ı Kaza*, Ankara 1998, s. 24-53, 70-88; Tunca Kortantamer, "Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Dönemi Türk Mizahının Kısa Bir Tarihi", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XI, 605-621; a.mlf., "Osmanlı Dönemi Türk Mizah Anlayışı", *TUBA*, XXVII/2 (2003), s. 373-379; İskender Pala, *Güldeste*, İstanbul 2003, s. 7-14; a.mlf., "Hezl", *DİA*, XVII, 305-306; a.mlf. – Metin Akkuş, "Hiciv", a.e., XVII, 450-452; Mehmed Çavuşoğlu, "Zâtî'nin Letâyîfî", *TDED*, XVIII (1970), s. 25-51; Hasan Çiftçi, "Klasik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizahın Yöntemleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 11, Erzurum 1999, s. 173-182; Fikret Türkmén, "Osmanlı Döneminde Türk Mizahı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sy. 4, İzmir 2000, s. 1-10; Kenan Akyüz, "Mizah", *TA*, XXIV, 263-264; Mustafa Kutlu, "Mizah", *TDEA*, VI, 385.

İSKENDER PALA

Halk Edebiyatı. Halk edebiyatında mizahın yer aldığı türlerin başında fıkra gelir. Önceleri Osmanlı edebiyatında latife adıyla bilinen fıkralarda hayattaki olumsuzluklar, aile, hukuk, terbiye, yardımlaşma, eğitim gibi konular halkın güleçliğiyle dile getirilir. Bu özellikleriyle fıkrayı sözlü halk edebiyatı ürünleri arasında mizahı temsil eden en tipik yapı kabul etmek mümkündür. Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Tıfıl, Bekri Mustafa, Kemine gibi kişi adlarına veya çeşitli mahallî tiplere bağlı olan fıkralar yanında Bektaşî, Mevlevî, Yö-